

ÇIK-(MAK), TAŞIK-(MAK) MIDİR?

*Doç. Dr. Ahmet KARADOĞAN**

Öz

Genel Türkçe çık- fiili, 11. yüzyıl öncesinden kalan metinlerde geçmediği için araştırmacılar tarafından genellikle Eski Türkçe taşık- fiiline dayandırılır. Bir kelimenin kökeni incelenirken hem anlam hem yapı hem de ses bakımından izah edilmesi gerekir. Anlam bakımından “çıkmaq” kavramı en az “dış” kavramı kadar eskidir. Dolayısıyla “çıkmaq” kavramını karşılayan bir fiilin “dış” kavramını karşılayan bir kelimedenden türemiş olması mümkün değildir. Ses bakımından da taşık- > çık- gelişimini izah etmek mümkün değildir. Çünkü taşık- > çık- gelişiminde olması gereken ses değişiklikleri Türkçede rastlanabilecek değişiklikler değildir. Dolayısıyla Türkçede neredeyse hiç rastlanmayan ses değişikliklerinin hepsinin bir kelimedede toplanmış olması düşünülemez. Bu çalışmada çık- fiili ses, anlam ve kelime bilgisi açısından incelenecek ve Eski Türkçe taşık- fiilinden gelmediği, çık- fiilinin kök halinde müstakil bir fiil olduğu izah edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Çık-, Taşık-, Köken Bilgisi.

Is to Exit (Çıkmaq) To Escape (Taşıkmaq)?

Abstract

The verb “çık-” (exit) in Turkish is generally attributed to an old Turkic verb “taşık-” (escape) by many linguists since “çık” is not found in texts prior to 11th century. However, to understand the etymology of a word, it should be studied morphologically, phonetically and semantically. The “çıkmaq” (to exit) concept is as old as “dış” (out) concept in terms of meaning. Consequently, it is impossible for a verb which means “çıkmaq” to derive from a word equal to “dış”. It is not possible to phonetically explain how “çık” is derived from “taşık”, for the phonetic changes that should occur in taşık-> çık- process are not the type of changes that can be found in Turkish. Therefore, it is beyond imagination to think all types of phonetic changes unthinkable in Turkish can take place in the formation of a particular word. This study, by examining the verb “çık” lexically, semantically and phonetically, aims to prove that the verb “çık-” does not come from “taşık”, but it is a root of separate verb.

Keywords: Çık, Taşık-, Etymology.

* Kırıkkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

Giriş

Genel Türkçe çık- fiili 11. yüzyıl öncesinden kalan metinlerde geçmemektedir. Bu yüzden bu fiil araştırmacılar tarafından genellikle Eski Türkçe taşık- (taş-ı-k-) fiiline dayandırılır (Brockelman 1954: 218, Räsänen 1969: 107-108, Ceylan 1997: 134, Gülensoy 2007: 235, Taş 2009: 95). Şimdiye kadar bu kelimenin izahıyla ilgili farklı bir görüş de ileri sürülmemiştir. Sadece Clauson, çık- fiilinin taşık- fiiline dayandırılmasının çok inandırıcı olmadığını, çık- ve çıkar- fiillerinin 11. yüzyıldan önce görülmemesinin tesadüf olduğunu belirtmiştir (Clauson 1972: 405).

Bir kelimenin kökeni incelenirken hem anlam hem yapı hem de ses yönünün izah edilmesi gerekir. Ayrıca bu fiillerde olduğu gibi beş sestene oluşan bir kelime üç sestene oluşan bir kelimeye dönüşmüşse fonetik izahı ve ara formların neler olması gerektiği de belirtilmelidir. Fakat ilgili çalışmalarda genellikle kelimenin fonetik izahı yapılmamakta, ara formlar gösterilmemekte hatta hangi seslerin düştüğü bile çoğu kere söylenmemektedir. Tarihî metinlerde taşık- > çık- gelişiminin ara formu olabilecek herhangi bir örnek de bulunmamaktadır.

Bu çalışmada, yukarıda bahsedilen sebepler dikkate alınarak; ses, anlam ve kelime bilgisi açısından incelenip Genel Türkçe çık- fiilinin Eski Türkçe taşık- fiilinden gelmediği, çık- fiilinin kök halinde müstakil bir fiil olduğu izah edilmeye çalışılmıştır.

Çık-(Mak) Taşık-(Mak)

Eski Türkçe taşık- > Genel Türkçe çık- gelişiminin sesbilimsel izahını yapmak oldukça zordur. Bu görüşe göre iki heceli bir kelime tek heceli bir kelimeye dönüşmüştür. Bu kelime ünlü düşmesini veya hece düşmesini gerektirecek herhangi bir durum yoktur. Ayrıca baştaki *t* ünsüzü mü düşmüştür yoksa kelime içindeki *ş* ünsüzü mü düşmüştür? Genel Türkçe çık- fiilinin başındaki *ç* ünsüzü Eski Türkçe taşık- fiilindeki *t* ünsüzünün mü yoksa *ş* ünsüzünün mü devamıdır? Taşık- > çık- görüşünü savunan çalışmalarda bu soruların hiçbirisi sorulmamakta, dolayısıyla bunlara cevap da aranmamaktadır.

Kanaatimizce, Eski Türkçe taşık- > Genel Türkçe çık- görüşünü sesbilimi açısından izah etmek mümkün değildir. Bu görüşe göre taşık- > çık- gelişiminde olması gereken ara formlar şöyle gösterilebilir:

	1	2	3	4	5
<i>a</i>	taşık-	*aşık-	*şık-	çık-	
<i>b</i>	taşık-	*taşk-	*tak-	*tık-	çık-
<i>bb</i>	taşık-	tışık-	*tışk-	*tık-	çık-
<i>c</i>	taşık-	tışık-	*tışık-	çık-	

Bu tabloya bakıldığında taşık- fiilindeki t ünsüzünün ve ş ünsüzünün düşmüş olma ihtimaline göre iki ana gelişim/değişim kolu (a, b) düşünülebilir. İlk ihtimalde (a) kelime başı t ünsüzünün düşmüş olması gerekir. Fakat Türkçede kelime başında t ünsüzünün düşmesi mümkün değildir. Buna rağmen taşık- fiilinde t ünsüzünün düştüğü kabul edilirse, bu durumda ortaya çıkacak olan *aşık- (a2) fiilinde de baştaki a ünlüsünün düşmüş olması gerekir. Ancak Türkçede kelime başında geniş ünlünün düşebildiğine dair bir örnek bulmak da mümkün değildir. Ayrıca (a3)'teki *şık- fiilinde de ş- > ç- değişiminin gerçekleşmiş olması gerekir. Türkçede kelime başında veya kelime içinde herhangi bir şekilde ş > ç değişiminin örneğini bulmak mümkün değildir.** Özetlemek gerekirse, taşık- > *aşık- gelişiminde t düşmesinin, *aşık- > *şık- gelişiminde a düşmesinin, *şık- > çık- gelişiminde ş- > ç- değişiminin Türkçede herhangi bir örneğini yoktur. Dolayısıyla, başka kelimelerde örneği olmayan üç ayrı ses değişikliğinin aynı kelimedeki gerçekleştiğini düşünmek mümkün değildir.

İkinci ihtimal (b, bb) şöyle yorumlanabilir: taşık- > tışık- veya *tak- > *tık- değişiminde kelime içinde a > ı değişiminin olması gerekir. Türkçede a > ı değişimine rastlamak mümkündür. Mesela, taş > diş. Ayrıca taşık- > *taşk- veya tışık- > *tışk- değişiminde ikinci hecedeki ı ünlüsünün düşmüş olması gerekir. Böyle bir ses değişikliği kesinlikle mümkün değildir. Türkçenin hece yapısına göre hece sonunda iki sedasız peş peşe gelmez.*** Dolayısıyla Türkçenin hece yapısına uygun olan bir kelimenin, hece yapısına aykırı olacak şekilde ses değişikliğine uğrayabileceği düşünülemez. Farazi *taşk- > *tak- veya *tışk- > *tık- değişikliklerinde kelime içindeki ş ünsüzünün düşmesi gerekir. Ancak Türkçede ş düşmesine dair herhangi bir örnek yoktur. *tık- > çık- değişikliğinde kelime başı t- ünsüzünün ç- ünsüzüne dönüşmesi gerekir. Genel Türkçe ile Çuvaşça arasında t- > ç- denkliği olmasına rağmen Genel Türkçe içerisinde t- > ç- değişikliği yoktur. Özet olarak, taşık- > *taşk- veya tışık- > *tışk- değişiminde ı düşmesinin, *taşk- > *tak- veya *tışk- > *tık- değişikliğinde ş düşmesinin, *tık- > çık- değişikliğinde ise t- > ç- düşmesinin Genel Türkçede örneği yoktur. Dolayısıyla, birinci ihtimalde olduğu gibi burada da, başka kelimelerde örneği olmayan üç ayrı ses değişikliğinin aynı kelimedeki gerçekleştiğini düşünmek mümkün değildir.

Üçüncü ihtimalin de sesbilimi açısından izahı çok zordur.**** tışık- > *tışık- gelişiminde ilk heceyi oluşturan ünlünün düşmesi izah edilemez. Çünkü bu durumda hece başında iki ünsüz peş peşe gelecektir. Hâlbuki bu durum Türkçenin hece yapısına tamamen aykırıdır. Elbette zaman zaman Türkçenin ses özelliklerine aykırı ses değişiklikleri görülebilir. Meselâ, Türkçede kelime başında v ünsüzü bulunmamasına

** Tersine, Genel Türkçede ç > ş değişiminin örnekleri bulunabileceği gibi, Genel Türkçe ç ünsüzleri kurallı olarak Kazakçada ş ünsüzüne döner.

*** Hatta bu kural o kadar kuvvetlidir ki, yabancı kökenli kelimelerden bu kurala aykırı olanlarda hece sonundaki iki sedası arasında ünlü türemesi gerçekleşir. Mesela, vakt > vakit, kast > kasi vs.

**** Ceylan 1997: 134'te *tışık- biçiminde bir ara formdan bahsedildiği için bu çalışmada da bu ihtimal değerlendirilmeye alınmıştır.

rağmen Genel Türkçe bār, bar-, ber- kelimeleri Oğuzcada (Türkmençe hâriç) var, var-, ver- biçimine dönmüştür. Fakat Türkçede hece yapısına aykırı ses değişikliği bulmak mümkün değildir. Hatta 20. yüzyıla kadar yabancı dillerden giren kelimeler de Türkçenin hece yapısına uydurulmuştur.

Eski Türkçe taşık- > Genel Türkçe çık- izahına anlam bakımından da itiraz edilebilir. “Çıkmak” anlamı temel kavramlardan olduğu için böyle bir kavramı karşılayan fiilin kök halinde olması beklenir. “Çıkmak” anlamına gelen fiil, “dış” anlamına gelen bir kelimedenden türemişse, bu durum “dış” kavramının daha önemli ve daha eski olduğu anlamına gelir. Hâlbuki “dış” kavramının olduğu bir dilde “çıkmaq” kavramının olmaması düşünülemez. Çünkü aynı kavram alanında isim ve fiil türünden iki kelimenin bulunduğu bu gibi durumlarda cümlede “isim” kullanılmadan sadece “fiil”in kullanılması da yeterli olabilir. Fakat sadece “isim”in kullanılması yeterli olmaz. Kısacası “dış” kavramının olduğu bir dilde veya dönemde mutlaka “çıkmaq” kavramının da bulunması gerekir. Hâlbuki taşık- > çık- izahı doğru kabul edilirse Türkçede “dış” kavramının olduğu, ancak “çıkmaq” kavramının olmadığı anormal bir dönemin yaşanmış olması gerekir.

Köktürk metinlerinde taşık- fiilinin yanı sıra bir de içik- fiili vardır. Bu fiil de “tâbi olmak, teslim olmak, itaat etmek” gibi daha çok askerî anlamda kullanılır. Ancak bu dönemde içik- fiilinin yanı sıra bir de kir- fiili vardır. İçik- fiili daha çok askerî alanlarda kullanılırken kir- fiilinin anlamı geneldir. Köktürkçedeki iç ve kir- kelimelerinin bir arada kullanıldığı, daha doğrusu birinin diğerinden türemediği dikkate alındığında Türkçede (Eski Türkçe öncesi bir dönemde) “iç” kavramının bulunduğu ancak “girmek” kavramının bulunmadığı bir dönemin yaşanmadığı rahatlıkla söylenebilir.

Köktürkçede “iç” kavramı için iç kelimesi, “girmek” kavramı için kir-, fiili kullanılmaktadır. “Askerî anlamda tâbi olmak, teslim olmak, itaat etmek” kavramları içinse içik- fiili kullanılmaktadır. Bu dönemde “dış” kavramı için taş kelimesi, askerî anlamda “başkaldırmak, isyan etmek, kaçmak; sefere çıkmak” kavramları için taşık-**** fiili kullanılmaktadır. Her iki anlam alanı kıyaslandığında şöyle bir sonuç çıkar: genel anlamda iç/kir-, askerî anlamda içik-; genel anlamda taş/Ø, askerî anlamda taşık-.

<i>Genel/isim</i>	<i>Genel/fiil</i>	<i>Askerî/fiil</i>
iç	kir-	içik-
taş	Ø	taşık-

Yukarıdaki tabloya bakıldığında genel anlamda “çıkmaq” kavramının karşılığı boş kalmaktadır. Köktürkçede özel anlamda içik- fiilinin varlığı genel anlamda kir-fiilinin varlığına engel değildir. Aynı durum taşık- fiili için de söylenebilir: Köktürk-

**** Dîvânü Lugâti't-Türk taşık- fiilinin genel anlamda kullanıldığı bir örnek geçmektedir. Fakat bu örnek sadece taşık- madde başında geçer. Zaten madde başı dışında da taşık- fiili hiçbir örnek cümlede geçmez.

gede özel anlamda taşık- fiilinin varlığı, genel anlamda çık- fiilinin varlığına engel değildir. Bilakis bu dönemde nasıl ki içik-/kir- çifti varsa taşık-/çık- çiftinin de bulunması gerekir. Türkçede kir- fiilinin bulunduğu dönemlerde mutlaka çık- fiilinin de bulunuyor olması gerekir.

11. yüzyıl öncesinden kalan metinlerde çık- fiilinin geçmemesi bu fiilin bulunmadığı anlamına gelmez. Köktürkçe metinler hem miktar olarak çok az hem de muhteva olarak tek tiptir. Bu yüzden Köktürk metinlerinde birçok temel kelime geçmemektedir. Zaten Köktürkçe metinlere bakıldığında genel anlamda “çıkmaq” kavramının kullanımını gerektirecek bir cümle de yoktur. Az sayıdaki cümlede askerî anlamda “başkaldırmak, isyan etmek, kaçmak; sefere çıkmak” kavramları geçmektedir; bunlar için de taşık- fiilli kullanılmıştır. Uygurca metinler ise miktar olarak fazladır ancak muhtevaları çok çeşitli değildir. Kaldı ki bu metinlerde kir- fiili de beklenenden az geçmektedir. Dolayısıyla kir- fiilinin de çok az geçtiği metinlerde çık- fiilinin geçmemesi normal karşılanabilir.

11. yüzyılda, Dîvânu Lugâti't-Türk'te hem çık- fiili hem de taşık- fiili geçmektedir. Kaşgarlı Mahmud taşık- maddesinde Türklerin çoğunun çık- fiilini kullandığını özellikle belirtmiştir (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 265). Zaten eserin geneline bakıldığında taşık- fiili sadece madde başı olduğu yerde geçmektedir. Buna karşılık çık- fiili birçok yerde “çıkmaq” kavramını ifade etmek için kullanılmaktadır. Ayrıca çık- fiili deyimlerde, atasözlerinde, şiirlerde de geçmektedir. Bazı örneklerde ise yan anlam ve mecaz anlamıyla kullanılmıştır.***** Dîvânu Lugâti't-Türk'te bu fiilin çıkar-, çıkarış-, çıkıl-, çıkış-, çıktur-, çıkış biçiminde türevleri de geçmektedir.

Dîvânu Lugâti't-Türk'teki bu durum, taşık- > çık- gelişimi doğru kabul edilerek yorumlandığında şöyle bir sonuç çıkar: taşık- fiili asırlarca kullanılmış, ancak bu fiilin bir tane bile türevi ortaya çıkmamıştır; bir tane bile deyimde veya atasözünde kullanılmamıştır; hiçbir şekilde yan anlam veya mecaz anlamı kazanmamıştır. Fakat kelime ses bakımından taşık- > çık- gelişimini tamamlayınca bir anda yan anlamlar, mecaz anlamları, atasözleri, deyimler ve türevler ortaya çıkmıştır. Elbette bu durumun mantıklı bir izahını bulmak çok zordur. “Çıkmaq” kavramını karşılayan bir fiilin (taşık-) en azından ettirgen biçiminin bulunması şarttır. Fakat taşık- biçiminin hiçbir türevi yokken çık- biçiminin birçok türevi vardır. Bu kadar türevin, deyimlerin, atasözlerinin, yan anlamların, mecaz anlamlarının 11. yüzyılda bir anda ortaya çıkmış olması mümkün değildir. Bu durum ancak Türkçede taşık- fiilinin yanında hatta ondan daha eski çık- fiilinin de bulunmasıyla açıklanabilir.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te hem çık- hem de taşık- fiilinin geçmesi bile başlı başına açıklanmaya muhtaç bir durumdur. Aslında bir kelimenin eski hâli ile yeni hâli düşük bir ihtimalle de olsa aynı dil varyasyonu içinde bulunabilir. Meselâ, bölüm/belik.*****

***** Mesela, “Yağını aşaklasa başka çıkar.”, “Tewe silkinse eşekke yük çıkar.”, “Añar yol çıktı.” Daha fazla örnek için bk. Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 133, 149, 155, 182, 184, 238, 305, 354, 397, 406, 414.

***** Daha fazla örnek için bk. Kara 2011.

Fakat taşık- > çık- arasında bulunması gereken 2-3 ara formun metinlerde hiç geçmeyip de 1. ve 4. veya 1. ve 5. formun geçmesi hiç de rastlanabilecek bir durum değildir. Meselâ, aynı metinde veya aynı dil varyasyonunda taşık-/*aşık-, taşık-/*taşk-, *şık-/çık-, *tık-/çık- gibi birbirini takip eden formların bir arada geçmesi normal karşılanabilir. Fakat taşık-/çık- arasında 2 veya 3 ara formun hiç metinlerde geçmemesi, buna karşılık birinci ve sonuncu formların aynı metinde geçmesi kabul edilebilir bir durum değildir.

Dîvânü Lugâtî't-Türk ile aynı yıllarda yazılmış olan Kutadgu Bilig'de de "çık-mak" eylemi çık- fiili ile karşılanmaktadır. Ayrıca bu metinde çık- fiilinin çıkar- ve çıkış gibi türevleri de geçmektedir (Arat 1979: 129-130). Kutadgu Bilig'de taşık- fiili ise hiç geçmemektedir. Aynı dönemde yazılmış iki eserden birinde taşık- fiilinin geçip diğerinde geçmemesi Kaşgarlı'nın eserinin sözlük olmasından kaynaklanmaktadır. Kaşgarlı, bir dilbilimci ve sözlükçü hassasiyetiyle az kullanılıyor da olsa taşık- fiilini eserine almıştır.

Günümüzde taşık- fiili Genel Türkçede sadece Yakutçada göçüşmeli olarak taşıs- biçiminde kullanılmaktadır. (Vasiliev 1995: 54). Ayrıca Genel Türkçe dışında Çuvaşçada da "çık-mak" anlamında tuh-***** biçiminde bir fiil vardır. Bu fiil Ceylan tarafından Genel Türkçe taşık- fiilinin Ana Çuvaşçadaki farazî karşılığı olan *talık- fiilinden getirilmektedir (Ceylan 1997: 134). Bunların dışında Genel Türkçede taşık- fiiliyle ses bakımından benzerlik gösteren bir fiil kullanılmamaktadır. Genel Türkçede "çık-mak" anlamı çık- fiiliyle veya kullanıldığı lehçenin ses özelliklerine göre çık- fiilinin değişmiş biçimiyle karşılanmaktadır.

Sonuç

- Anlam bakımından "çık-mak" kavramı en az "dış" kavramı kadar eskidir. Dolayısıyla "çık-mak" kavramını karşılayan bir fiilin "dış" kavramını karşılayan bir kelimedenden türemiş olması mümkün değildir.
- Ses bakımından taşık- > çık- gelişimini izah etmek mümkün değildir. Türkçede neredeyse hiç rastlanmayan ses değişikliklerinin hepsinin bir kelimedede toplanmış olması düşünülemez. Zaten farazî ara formlar metinlerde geçmemektedir.
- Türkçede çık- fiili başlı başına bir fiildir, taşık- fiilinden türememiştir. Büyük ihtimalle de taşık- fiilinden daha eskidir.

***** Eğer Çuvaşçadaki tuh- fiili gerçekten Eski Çuvaşça / Bulgarca *talık- biçiminden geliyorsa, t- > ç- değişiminin burada gerçekleşmesi beklenirdi. Çünkü Genel Türkçe t- ünsüzleri Çuvaşçada büyük ölçüde ç- ünsüzüne tekabül eder. *tulh-/taşık- fiilindeki t- ünsüzünün, t- > ç- değişikliğinin olduğu Çuvaşçada korunup da t- > ç- değişikliğinin olmadığı Genel Türkçede ç-ye dönmüş olması normal kabul edilemez.

Kaynakça

- Arat, R. R. (1979). Kutadgu Bilig III. İndeks, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Brockelmann, C. (1954). *Osttürkische Grammatik der Islamischen Litteratursprachen Mittelasiens*, Leiden.
- Ceylan, E. (1997). Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
- Ercilasun, A. B.; Z. Akkoyunlu (2014). Divânu Lugâti't-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülensoy, T. (2007). Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü-Etimolojik Sözlük Denemesi, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Taş, İ. (2009). Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kara, M. (2011). Ayrı Düşmüş Kelimeler, İstanbul: Kesit Yayınları.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki.
- Vasiliev, Y. (1995). *Türkçe-Sahaca (Yakutça) Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 621.